

UNGVÁRY KRISZTIÁN

Milgram-kísérlet honvédekkel:
a Nyugati Megszálló Csoport közreműködése
a holokausztban

A XX. század egyik leginkább szorongató tapasztalata az, ahogyan „teljesen normális emberek” egyik napról a másikra tömeggyilkosokká váltak. A második világháborús ukrainai magyar megszálló alakulatok története megrázó példákat szolgáltat erre a folyamatra. Mindez általánosabb kérdéseket is felvet, elsősorban azt, hogy mi szükséges ahhoz, hogy valaki tömeggyilkosságokban társtettesse váljon. Az SS-tagok és -vezetők kapcsán 1980-ban végzett pszichológiai vizsgálatok, amelyek az érintettek esetleges pszichológiai elferdüléseit kellett volna hogy bizonyítsák, ellenkező eredménnyel jártak: *George Kren* és *Leon Rapaport* sokkal inkább azt mutatta ki, hogy az érintettek minden további nélkül megfelelték volna az amerikai hadsereg vagy rendőrség felvételi követelményeinek. Tanulmányom egy teljesen átlagos csoport, a Békéscsaba és környéke részben szlovák nemzetiségű sorköteleseiből álló 49/II. zászlóalj és néhány másik egység kapcsán kísérli meg annak antropológiai leírását, ahogyan mit sem sejtő emberek egy tömeggyilkosság kapcsán viselkednek.

A német és magyar résztvevőkkel végrehajtott „munkamegosztásos tömeggyilkosság” egyik szélsőséges, de biztosan nem egyedüli példája a 121. gyalogdandár alakulatainak tevékenysége: 1942 márciusa és májusa között ez az egység az Ukrainai Főkomisszariátus területén, Vinnyicától nyolcvan kilométerre délkeletre, Gajszin városában látott el megszálló feladatokat.

Tanulmányom alapvetően a Milgram-kísérlet magyar adaptációjának is felfogható. A résztvevők nem tudták előre, hogy milyen brutalitással fognak találkozni katonai szolgálatuk során. Semmilyen felkészítést nem kaptak arra, amivel a későbbiekben szembesülniük kellett. Katonai szolgálatuk alatt csak fokozatosan tapasztalták meg az erőszak szélsőséges formáit, amin itt a teljesen vétlen emberek meggyilkolásában való részvételt értem. Szerencsére a források bősége megengedi, hogy bemutassuk, miként reagáltak az említett személyek az erőszak különböző fokozataira.¹

¹ A kérdés forrásanyagára, valamint a népbírói perek problematikájára lásd Ungváry Krisztián: Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban 1941–1944. Esemény – Elbeszélés – Utóélet. Osiris Kiadó, Budapest, 2015, 13–24., 405–432. o.

A 49/II. zászlóalj 1941. október 20-án indult el Békéscsabáról. Október végén érkeztek Vinnyicára, november–december folyamán pedig Csudnovba. A zászlóalj egységeit a városkában és környékén helyezték el, a kontrollálandó terület általában akkora volt, mint egy átlagos magyar megye. A megszálló erőket 1941. november elején minden bizonnyal érték felszólítások arra, hogy a zsidókkal való érintkezést tiltsák meg a katonák részére. Erre utal a megszálló erők 1941. november 10-i napi jelentése, amely arra hivatkozik, hogy az *Irányelvek az általános magatartásra* című segédlet, amelyet október 30-án az összes alakulat megkapott, amúgy is megtiltotta ezt, és a szovjet városokban, „*ahol a csoport tagjai vannak, és kerülnek, zsidó alig van, legfeljebb mesterember egy-kettő*”².

A katonák minden bizonnyal már Vinnyicában is hallhattak néhány részletet arról, hogy ott néhány héttel korábban tízezer zsidót mészároltak le a német rendőri egységek – a zsidók hiánya legalábbis fel kellett hogy tűnjön, hiszen lakásaik zömmel üresen álltak. Dr. Hunyady Sándor orvos hadnagy 1946. május 27-i vallomása szerint először 1941 decemberében hallott nagyarányú zsidókivégzésekről.³ Pápa Nándor 1946. augusztus 8-i vallomásában megemlítette, hogy először 1941 decemberében Csudnovban hallott arról, hogy a városka mellett kb. ötezer zsidót végeztek ki a laktanyától nagyjából fél kilométerre lévő erdőben.⁴ 1939-ben Csudnov lakosságának huszonhat százaléka volt zsidó (2506 fő); többségük nem is tudott 1941-ben elmenekülni. A városkában már júliusban kialakították a gettót. Szeptember 9-én nyolc-kilencszáz, október 16-án ötszáz, október 22-én kb. száz embert lőttek agyon a 303. (német) rendőrzászlóalj katonái, az addig megkímélt iparosok kivégzését pedig november közepén hajtották végre.⁵ Elbújva, illetve kisebb településeken azonban még jelentős számban éltek a környéken zsidók. A bujkálókat hivatalosan partizánnak tekintették, holott lőfegyverük nem volt. A zászlóalj katonái addig csak őrséget adtak, de itt már épp ennek kapcsán új feladatokat is kaptak. Szaniszló Árpád arra emlékezett, hogy „erdőfésüléseket” kellett végrehajtani.⁶

² HL mikrofilm 277/2377/1988, 1941. november 10-i jelentés.

³ BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, dr. Hunyady Sándor vallomása, 1946. május 27., 225. o.

⁴ BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Pápa Nándor vallomása, 1946. december 8., 245. o. A csudnovi kivégzést a 303. rendőrzászlóalj követte el.

⁵ Holokoszt na teritorii SZSZSZR. In: Ilja Altman (ed.): Enciklopedyija. Rosszpen, Moszkva, 2011, pp. 1081–1082.; Stefan Klemp: „Nicht ermittelt”. Polizeibataillone und die Nachkriegsjustiz. Ein Handbuch. Klartext, Münster 2005, S. 63.

⁶ BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Szaniszló Árpád vallomása, 1949. július 16., 68. o.

Mivel a zászlóaljnak egészen 1942 végéig nem volt egyetlen fő olyan vesztesége sem, ami ellenséges behatás miatt keletkezett⁷, ezért teljesen egyértelmű, hogy a „fésülések” valójában a halálra ítélt és bujkáló zsidók begyűjtését jelentették.

Gajszin és az 50/I. zászlóalj

Gajszint 1600-ban alapították, és 1744-től városi jogokkal bírt. 1939-ben a tizenötezres város lakosságának mintegy harmada volt zsidó vallású. Gajszint 1941. július 25-én foglalták el a német csapatok, és három hónappal később már magyar megszállók érkeztek ide. Sokan elmenekültek ugyan, de a zsidó lakosságnak legalább fele a városban maradt, és a környék falvaiban is jelentős számú zsidó lakos élt. Őket a megszálló hatóságok fokozatosan a nagyobb településeken kialakított gettókba, elsősorban magába Gajszinba költöztették át. 1941. szeptember 5-én Gajszinban megalakították a gettót.⁸ 1941. szeptember 16–17-én a 304. rendőrzászlóalj⁹ és az 1. SS gépesített gyalogdandár egységei¹⁰, amelyek az október elejéig a Gajszintól nagyjából száz kilométerre délnyugatra található Novo Ukrainka városban települtek, ukrán kollaboránsokkal kb. három-négyezer zsidót végeztek ki a város melletti Belendijka szakadéokban. Az áldozatokat ekkor hat nagyobb tömegsírban temették el. Ezt követően, részben már az ezután beérkező magyar megszálló alakulatok segítségével, gettósították a maradék, kisiparos foglalkozása miatt ideiglenesen életben hagyott zsidóságot. Hozzá kell tenni, hogy a gajszini első mészárlás idején közvetlenül a kivégzendők mellett egy nagyobb csoport ukrán civil is tartózkodott, akik szemtanúként azonnal el tudták mondani a városban a kivégzés részleteit.¹¹ Az ősz folyamán majdnem négyezer besszarábiai zsidó került a városba, akiket korábban a románok üldöztek el. 1941 novemberében újabb kivégzésekre került sor, 1942 januárjában százöt-

7 Lásd Bús János – Szabó Péter (szerk.): Béke poraikra. Dokumentum-émlékkönyv a II. világháborúban a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1999, I.

8 Lásd <http://www.avivshoa.co.il/pdf/ghettoliste-28-01-2011.pdf>

9 Stefan Klemp: i. m. 251. o.

10 Lásd Martin Cüppers: Wegbereiter der Shoah. Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer SS und die Judenvernichtung. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2005, S. 205. Ezúton is köszönöm Martin Cüppers segítségét.

11 Bundesarchiv Ludwigsburg, AR-Z 121260 (1-SS gyalogdandár ügye) Bd. 35., tanúkihallgatási jegyzőkönyvek, 1970. szeptember 11. (fordítás oroszról).

ven, októberben kétszázharminc, november 6-án ezer, 1943 májusában száz-húsz személyt gyilkoltak meg.

A térségben 1941 szeptemberétől folyamatosan tartózkodtak magyar csapatok. A városban egy laktanyában a kiskunhalasi 50/I. zászlóalj törzse és egy százada nyert elhelyezést, a többi egység a környező kisebb falvakba települt. Feladatuk alapvetően a műtárgyak, hidak és építmények őrzése volt. Ennek ellenére már ők sem tudták kikerülni, hogy részt vegyenek a tömeggyilkosságok végrehajtásában. *Csaba László* főhadnagyot, az 50/I. zászlóalj 5. századának parancsnokhelyettesét, akire feltehetően a szovjet szervek adtak terhelő adatokat¹², 1953. március elején tartóztatták le. Vallomása így szólt:

A fenti időpontban az esti órákban Varga Károly századostól (meghalt) azt a parancsot kaptam, hogy másnap reggel 6 h-ra jelentkezsem szakaszommal együtt a gajszini Gestapónál, ahol a további parancsot meg fogom kapni. Kijelentette, hogy a honvédeknel éles lőszer legyen, a következő nap a Gestapo a helyi zsidó lakosságot összegyűjti, és ki fogja őket végezni.

A jelzett időben jelentkeztem a Gestapónál és egy SS hadnagy a honvédeket 2-3 fős csoportokban a gettó lezárására osztotta be. A házakból a német katonák, kb. 8-10 fő és ukrán milicisták, az embereket, nőket, gyerekeket kiterelték, és nekem azt a parancsot adták, hogy a katonákat osszam be a tömeg köré, hogy azok meg ne szökjenek, és idegenek ne tudják őket megközelíteni.

Ezután parancsot adtam a katonáknak, hogy a tömeg körül félkör alakban helyezkedjenek el, és vigyázzanak, nehogy valaki megszökjön.

A tömeg elindult, majd a falutól kb. másfél km-re levő lőtérre kísértük őket, ahol már előzőleg ki volt robbantva egy 10 x 10 méteres, 2 méter mély gödör. Ideérkezve a tömeget leállítottuk, majd a honvédekkel körülfogattam a gyilkosság helyszínét és ismét utasítottam őket a szökés megakadályozására.

A Gestapo parancsnok a neveket felolvasta, meztelenre vetkőztette a tömeget (kb. –20 fokos hideg volt), s egyenként letuszkolták a gödörbe őket, ahol két SS-tiszt géppisztollyal meggyilkolta őket. Kb. 400 ember lett meggyilkolva, köztük gyerekek, asszonyok, valamint idős férfiak.

A kivégzés után a Gestapo-tiszt utasítására az én szakaszom kezdte meg a meggyilkoltak elföldelését. Közben egy milicista hozott még egy férfit, akit szintén tarkón lőttek, és belöktek a gödörbe.

[...] Amikor a meggyilkoltak betemetése kezdődött, egy Szente András nevű tizedes 5-6 kg-os kődarabokat (rögöket) dobott a hullák fejére. A betemetés közben úgy látszott, hogy a föld az alatta levő áldozatok mozgása folytán emelkedik, mire a mellettem álló Kapitány Gergely szakaszvezető puskájával a földbe lőtt, mire a mozgás megszűnt.¹³

¹² Csaba László neve szerepelt a szovjet szervek által 1945-ben átadott háborús bűnösök listáján.

¹³ ÁBTL V-111827, Csaba László vizsgálati dossziéja, Csaba László vallomása, 1953. március 6., 18–19. o.

Más forrásokból tudjuk, hogy ebben az időben Gajszinban és környékén legalább három olyan tömeggyilkosság történt, amelyben magyarok részt vettek. Az áldozatok számát a különböző visszaemlékezők elég pontatlanul adják meg. Az összesített szám ötszáz és ezerhatszáz között mozog. 1942. március közepén az egységet Szmelába helyezték át. A város lakóinak tíz százaléka, mintegy 3400 személy volt itt zsidó. 1942 februárjában 512 embert végeztek ki az SS, illetve a német rendőrzászlóalj katonái, de még maradtak zsidók a városban, valamint sokan bujkáltak a környéken is. Összeszedésükben az 50/I. zászlóalj kapott szerepet. Ez mintegy ötven-száz személyt érinthezett.¹⁴ Szmelában került sor a zászlóalj nyolc, a kivégzésekben fontosabb szerepet játszó tagjának német II. osztályú Vaskereszttel történő kitüntetésére, amit zászlóaljparancsban is kihirdettek.

Gajszin és a 49/II. zászlóalj

Az 50/I. zászlóaljat 1942 márciusában felváltó 49/II. zászlóalj katonái Gajszinba érkezvén hamar megtudták, hogy korábban itt is tömeggyilkosságok történtek. *Varga Péter* honvéd 1946-os vallomásában utalt is erre: „...többi bajtársam elbeszéléséből hallottam, hogy a községben [Gajszinban] tömegesen végeztek ki ukránokat és zsidókat.”¹⁵

Gajszin környékén a gyilkosságsorozat 1942. április–májusban folytatódott. Ekkor a 49/II. zászlóalj a német városparancsnoksággal és a helyszínre érkező néhány német végrehajtóval, valamint az ukrán kollaboránsokkal együtt minimum hat alkalommal összesen 3100–4100 zsidó meggyilkolásában segédkezett. Ez a kb. 20-50 kilométeres körzetben lakó zsidók lemészárlását jelentette. A kezdeményezés minden alkalommal német oldalról indult ki, a német városparancsnok „karhatalmi szolgálat” címén vette igénybe a magyar katonákat.

Itt érdemes megemlíteni, hogy egy ilyen tömeggyilkosság megszervezése több német és magyar parancsnokság szoros együttműködését feltételezte. Az *Einsatzgruppe D* Gajszintól mintegy száz kilométerre Novo Ukrainában állomásozó parancsnoksága az akciókhoz csak maximum nyolc-tíz tömeggyilkost és a működésükhöz szükséges löszert biztosította. A kezdeményezés

¹⁴ ÁBTL V-38933, Mészáros Lajos és társai vizsgálati dossziéja, Kovács István vallomása, 1947. október 6., 51–52. o.

¹⁵ BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Varga Péter vallomása, 1946. augusztus 2., 52. o.

tőle is kiindulhatott, de az is megtörténhetett, hogy a gajszini német városparancsnok kérte a „zsidókérdés megoldását”. Erre antiszemita érzületen túl az is készíthette, hogy zsidók meggyilkolása esetén javaik szétoszthatóvá váltak az ukrán lakosság között, és így módon az esetleges elhelyezési problémákat is orvosolni lehetett. A városparancsnokságnak azonban nem volt komolyabb karhatalma. Gajszinban egyszerre működött egy hadikórház, az Organisation Todt néhány intézménye, és ehhez kapcsolódva több hadifogolytábor. Az utóbbi lakóinak feladata a német vezetés által elrendelt, kiemelten fontos hadiút-építkezés, a „Durchgangstrasse IV.” (a továbbiakban: DG IV.) projekt megvalósítása volt. Mindehhez a német városparancsnokságnak csupán egy szakasznyi erejű rendőrsztag és az ukránokból felállított századnyi egység állt rendelkezésére. Egyértelmű volt tehát, hogy minden nagyobb vállalkozáshoz a magyar megszálló parancsnokságtól kellett segítséget kérnie.

Gajszinban a német és a magyar parancsnokság egymástól csak 300 méternyire helyezkedett el, iskola-, illetve laktanyaépületekben. A zászlóaljparancsnokság távbeszélő-kapcsolatban állt az ezredparancsnoksággal is. Először 1942. április elején Teplik falu mellett több mint száz magyar és mintegy tucatnyi német katona¹⁶ részvételével kb. ezer, majd meg nem állapítható helyen ötszáz, Miropol¹⁷ mellett 300–800, egy Gajszintól kb. 15 kilométerre fekvő községben száz, végül április utolsó vagy május első napjaiban Monasztircska (ma Monasztiriscse, Ukrajna) községben a zászlóalj jelentős részének közreműködésével ezer-ezeröttszáz embert gyilkoltak meg (a németek a környező falvak zsidóságát a kivégzés napján teherautóval szintén ide szállították; az áldozatok egy része korábban Besszarábiából elűldözött zsidó volt). A magyar katonák minden esetben „csak” karhatalmi feladatot láttak el: a kivégzést feltehetően az Einsatzgruppe D-től delegált, legfeljebb harminc-, de néha csak nyolcfős német stáb végezte, az áldozatok közvetlen megfélemlítését és ütlegetését pedig az ukrán segédrendőrök, akik általában 50–150 fővel vonultak ki a helyszínre. A legtöbb esetben a zászlóalj géppuskás századát használták erre a célra, mivel ők Gajszinban állomásoztak a zászlóaljtörzs mellett. Sokszor azonban további erők bevonása is szükséges volt, így gyakorlatilag minden századból akadt olyan, aki részt vett az akciókban. Néhány esetben csak „razziákat” tartottak, ami annyit jelentett, hogy összefogdosták

¹⁶ A tanúk mindig csak katonákról beszéltek, de feltételezhető, hogy a német érintettek nem egyszerű Wehrmacht-katonák, hanem rendőrök voltak.

¹⁷ Balogh József vallomásában úgy emlékszik, hogy ide vasúttal szállították őket: BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, 1949. december 30., 99. o.

a kisebb falvak zsidóit és átadták a németeknek, akik ezeket általában először egy nagyobb gettóba szállították, és csak később gyilkolták meg. *Szabó Ignác* hadnagy vallomásában Mihajlovka község kapcsán említette meg, hogy onnan ötven személyt hurcoltak el egy másik város gettójába.

A továbbiakban az eseményeket tematikus bontásban kísérem meg bemutatni – ha ez a történetek esetében egyáltalán lehetséges. Több körülmény is gátat szab a leírásnak. Ezek közül a források esetlegessége még a kisebbik gond. Sokkal jelentősebb nehézség az erőszak leírása, mivel a történetek egy részére nehezen találhatók szavak, illetve a vallomások csak vázlatát adhatják azoknak a borzalmaknak, amelyeknek elbeszélőik valójában szemtanúi voltak.

A tematikus bemutatás mellett szívesen szólnék az erőszak alkalmazásának különféle minőségei állapíthatók meg a gettók kiürítése, a veszthelyre kísérés, a levetköztetés és az agyonlövés színhelyei esetében. Elvileg már az elsőnél is előfordulhatott ugyan a gyilkolás, de ez ritkaságnak számított. A megsemmisítés szervezői talán ösztönösen, de pontosan tudták, hogy a megsemmisítéshez vezető útnak több fokozatot kell tartalmaznia ahhoz, hogy az áldozatok ne kíséreljék meg a tömeges ellenállást, illetve azért, hogy a megsemmisítési folyamat jól szervezhető legyen. Az embereket fokozatosan fosztották meg emberi mivoltukat jelentő méltóságuktól. Ez a fokozatosság nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az áldozatok bénultan reagáltak arra, ami történt velük. A tudatosan adagolt sokkhatások oda vezettek, hogy az áldozatok csak az éppen előttük álló megpróbáltatásokkal foglalkozzanak anélkül, hogy kétségbeesésükben azonnal a legvégső ellenállás formáit válasszák. Ebből adódott, hogy a gettók lezárásánál, kiürítésénél például szigorúan tiltották a lövöldözést – már csak azért is, mert az akció elejét és végét is egy-egy puskalövés jelentette.

A gettók lezárása és kiürítése

Egy eset kivételével a magyar alakulatok hajnalban indultak, és akció előtt majdnem mindig rumot, vagy „erősen rumos feketekávé”¹⁸ kaptak. Ebből azok, akik már részt vettek ilyen akcióban, sejtették, mi lesz a feladatuk. Elöljáróik azonban nem is csináltak ebből titkot, és az első bevetéskor is megmondták, mi lesz a feladat. *Szabó Ignác* vallomása szerint „*Gajzágó*¹⁹ százados [...] a zászlóalj arcvonala elé lépett, és bennünket maga köré gyűjt-

18 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Lehoczky János és Szokolai Ferenc vallomásai, 1949. december 12., 70. o.; 1949. december 30., 82. o.

19 Gajzágó Tibor 1909-ben született, hivatásos százados, 1944. július 25-én elesett a fronton.

ve bejelentette, hogy zsidó kivégzésre megyünk”.²⁰ Többen, mint például *Kocsis*, illetve *Luczi István* zászlós önként csatlakoztak a karhatalmi különítményhez. *Kosler István* és mások megerősítették: *Gajzágó* arra is kioktatta a katonaságot, hogy tilos az áldozatokkal szóba állni; a szökéssel kísérletezőket le kell lőni; aki értéktárgyakhoz nyúl, azt kikötéssel fogják büntetni.²¹ Reggel napfelkelte előtt körülzárták a gettót. Több tanú is visszaemlékezett arra, hogy a zsidók közül a szakmunkásokat ekkor még megkímélték.²² Hunyady Sándor orvos hadnagy szerint a felmentés csak az érintettekre vonatkozott, családtagjaikra nem. *Szokolai Ferenc* és *Szelják Pál* honvédek szerint a zászlóaljparancsnok a tömegkivégzések egy részén mindenképpen jelen volt, és a német városparancsnokkal együtt részt vett a szelektálásban.

A fennmaradt vallomások megrázó képet nyújtanak arról, hogyan háritották el a végrehajtók a „technikai” akadályokat. A gettók kiürítése feltűzött szuronnal és élesre töltött fegyverrel történt, a magyarok a külső kordont adták. Négy szemtanú így emlékezett erre:

Már a lakosságnak a gettóból való kihajtása is borzalmas látvány volt. Asszonyokat, gyerekeket ütöttek bikacsokkal és gumibottal.²³

Sokan egymásra borulva sirtak, mások sikoltoztak, ismét mások magukba roskadva néztek a semmibe.²⁴

A házakból kihajtott emberek sírtak, jajgattak, amikor a németek és ukránok kegyetlenül ütlegették őket, mindenki meg volt rakva csomagokkal. Bennünket már megelőzően figyelmeztettek a tisztak, hogy aki közülünk lehajol és felemel valamit, azt kikötéssel büntetik.²⁵

Még elég sötét volt, így nem láttam, ez hogyan zajlott le, csak a jajgatásokat hallottam, amiből következtetni lehetett, hogy mi megy ott végbe.²⁶

Monasztircskánál a gettó megrohanását egy puskalövés jelezte, majd egy újabb puskalövés jelezte azt is, amikor már mindenkit összegyűjtöttek a pi-

20 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Szabó Ignác vallomása 1949. december 23., 162. o.

21 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Kosler István vallomása, 1949. december 6., 87. o.

22 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Szabó György honvéd vallomása, 1949. december 10., 67. o.

23 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Lehoczky János vallomása, 1949. december 12., 71. o.

24 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, dr. Hunyady Sándor vallomása, 1946. május 27., 241. o.

25 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Ádám József vallomása, 1949. december 9., 85. o.

26 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Szokolai Ferenc vallomása, 1949. december 30., 76. o.

actéren – ez pedig arra utal, hogy a folyamat során még tilos volt löfegyvert használni. A második puskalövés azt jelezte, amikor a kiürítés befejeződött: ekkorra a piactéren mintegy ezer-ezerkétszáz embert zsúfoltak össze. Mialatt az összegyűjtöttek elindítása zajlott, a részt vevő magyar és német tisztek közös reggelin vettek részt a városka cukorgyárának irodájában.

Csató Sándor honvéd a gettó kiürítésekor egy ház előtt őrködött.

Abból a házból, amely előtt én állottam, az egyik ukrán rendőr kilökött egy nagyobb idős embert. Ez az ember a földre zuhant, és mikor ösztönös mozdulattal lábra akartam segíteni, az egyik német katona élesen rám szólt. Kérdeztem Szaniszló hadnagyot, aki a közelemben állt, hogy mit akar a német. Szaniszló figyelmeztetett, hogy nem szabad segíteni nekik, miután kivégezni vesszük őket.²⁷

A lakosságnak azt mondták, hogy a zsidókat Németországba viszik dolgozni, azonban már az is gyanús lehetett, hogy még a gettóban egy asztal előtt megtörtént a szakmunkások kiválogatása. Monasztircskában ez mintegy negyven-ötven embert érintett. Bár igazolványt kaptak, néhány hónappal később ők is áldozatául estek a következő kivégzési hullámnak. A túlélők visszaemlékezései szerint egyébként ekkor már mindenki tudott a tömeggyilkosságokról, így nem is táplálhatott különösebb illúziókat. Teplikben és Monasztircskában egyaránt több olyan eset előfordult, hogy a zsidó lakosok álfalakat vagy álmennyezetet építettek lakásaikban, így próbáltak elrejtőzni.²⁸

A gettó kiürítése után általában egy kisebb, egy-két raj erejű magyar „karhatalmi egység” visszamaradt a gettó átkutatására és a bujkálók összeszedésére.²⁹ Egyetlen vallomás sem említette, hogy ennek kapcsán találtak volna bujkálókat, de feltehetően a nagyobb gettók esetében ez rendszeresen előfordult.

Út a veszthelyre

A zsidók nagy része eleinte sok holmit vitt magával. Néhány kilométeres gyalogmenet után egyre többen kezdték eldobálni a nehéz csomagokat, amelyeket a kísérő ukrán önkéntesek azonnal birtokba is vettek. A menetet általában különféle járművek is követték, amelyekre a mozgásképteleneket rakták. A magyar katonákat tisztjeik előzetesen figyelmeztették, hogy aki bármit magához vesz, azt kikötéssel büntetik – ez is arra utal, hogy a tiszteknek az akció előtt tudomással kellett bírniuk a kirendelés pontos céljáról.

²⁷ BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Csató Sándor honvéd vallomása, 1949. december 13., 97. o.

²⁸ VHA online, 29577., 25465. sz. interjúk.

²⁹ Uo.

Az egyik ilyen tömegkivégzés 1942. március végén vagy április elején, Teplik községben történt. Szelják Pál vallomása szerint az összeterelt lakosságból nem mindenki volt zsidó, voltak, akik keresztényekkel kötöttek házasságot. A zászlóalj Békéscsaba környékéről rekrutálódott, és a szlovákok aránya az egységben meghaladta az ötven százalékot. Ők Szeljákhhoz hasonlóan többé-kevésbé meg tudták értetni magukat a helyi lakossággal, különösen mivel már 1941 óta katonáskodtak ukrán területen. Ötös oszlopban felsorakoztak az út mentén, amikor Szelják felszólította a keresztényeket, hogy álljanak ki a sorból, de azok általában azt válaszolták, hogy „*ha elpusztul a családjuk, vele pusztulnak ők is*”³⁰. Egy esetben, éspedig Monasztircskában a gettó kiürítésekor az áldozatok egy részét vagy valamennyiüket teherautón szállították a helyszínre.

Gyülekeztetés a kivégzés előtt

Nehéz feladat volt több száz embert egy nap meggyilkolni, mivel a helyszínen egyszerre nem tartózkodhattak túl sokan, ugyanis az áldozatok esetleges tömeges ellenállása veszélyt jelenthetett volna. Ezért a gyülekező nem közvetlenül a kiásott gödrök előtt történt. Ennek ellenére feltételezhetjük, hogy a lövéseket már távolabbról hallani lehetett. A magyar katonák itt kordont alkottak, és arra volt parancsuk, hogy aki szökni próbál, azt lőjék le, aki pedig egy méterre megközelíti a kordont, azt le kell szúrni. A kordonban nemcsak magyar katonák voltak, magyar és német katonákat esetenként vegyesen állítottak fel, máskor pedig az oldalakat osztották meg a két náció katonái között, máskor azonban csak magyarok voltak a kordonban. A kordont nem nagy távolságra vonták meg a leendő áldozatoktól, a katonákat a halálraítéltektől csak néhány méter választotta el, ami azt jelentette, hogy közlőrl láthatták az áldozatok arcát is.

1941-ben időnként még előfordult, hogy a kivégzés előtt formálisan felolvastak valamilyen hadbírói ítéletet, illetve a kivégzendők nevét. Ez arra volt jó, hogy legalább látszólag legitimálja az intézkedést a végrehajtók előtt. Amikor azonban zömmel már gyerekeket is érintettek a tömeggyilkolási akciók, akkor a halálos ítélet kihirdetése a kivégzők számára is bizarrá válhatott, ezért ettől eltekintettek. Gajszinban azonban 1941 novemberében még több tanú szerint is sor került arra, hogy a többségében nőkből és gyermekekből álló csoport előtt egy német hadbíróság ítéletét olvasták fel németül, majd tolmács segítségével oroszul is, valamint felolvasták a kivégzendők névsorát.³¹

30 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Szelják Pál vallomása, 1949. december 29., 78. o.

31 ÁBTL V-38933, Nagy István vallomása, 1947. október 1., 43. o.

Csaknem minden alkalommal előfordult, hogy valaki szökéssel próbálkozott. Csak *Magi András* emlékezett arra, hogy egy esetben négyen egyszerre indultak futásnak, és ők el is tudtak menekülni.³² A szökevények esélyeit jelentősen növelte, hogy a kordonból csak az tüzelhetett, aki közvetlenül mögöttük volt, mivel a többieknek attól kellett tartaniuk, hogy saját bajtársaikat találják el, ha lőnek.

Hunyady Sándor szerint a Monasztircska melletti kivégzés során az ezerfős csoportból először leválasztottak és elkülönítettek egy százfős csoportot. Nekik már vetkőzniük kellett. A levetkőztetett csoportból egyszerre húsz embert egészen közel vittek a gödrökhöz, innen már ötös csoportokban az emberek a gödrökbe mentek.

A gyilkolási folyamat része volt az áldozatok teljes kifosztása. Ezért a tömegsírba lövés előtt mindenkit meztelenre vetkőztettek. Általában egy lefektetett ruhásszekrény szolgált az értéktárgyak begyűjtésére. Egyszerre nem volt „célszerű” több száz vagy ezer embert levetkőzésre kényszeríteni, ezért a nagyobb csoportból egy kisebbet különítettek el (nyolc-tíz, vagy akár ötvenfőset, a legyilkolandók összlétszámától függően), akiket kissé félretereltek, és ekkor adták ki a vetkőzési parancsot. *Szabó György* honvéd vallomása szerint „[a]z áldozatok tömegéből a németek leszakítottak egy kisebb csoportot, és az ebbe tartozókat vetkőzésre kényszerítették”³³. Az áldozatok, akik között idősök és gyerekek, férfiak és nők egyaránt voltak, általában vonakodtak levetkőzni. Szelják vallomása szerint „nem értették, vagy nem akartak, és nem vetkeztek. Erre a német katona odament, s egy nőről letépte a ruhát. Így aztán hozzáfogtak a vetkezéshez.”³⁴ A tanúvallomások szerint a meztelenre vetkőztetett tömegben „ezen idő alatt leírhatatlan jelenetek játszódtak le, sokan örvöngtek kétségbeesésükben”³⁵. A visszaemlékezők szerint a tepliki kivégzésnél az egyik áldozat leköpte Gajzágó századost – ez is arra utal, hogy a magyar tisztek is közvetlen közletről voltak szemtanúi a történeteknek.³⁶

32 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Magi András vallomása, 1949. december 29., 192. o.

33 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Szabó György vallomása, 1949. december 10., 74. o.

34 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Szelják Pál vallomása, 1949. december 29., 79. Szelják ugyanezt a vallomást korábban szinte szó szerint ezzel megegyezően mondta el, lásd uo. 54. o.

35 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Szabó György vallomása, 1949. december 10., 73. o.

36 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Antal János tartalékos hadnagy vallomása, 1949. december 30., 181. o.

Esetenként „tévedések” is előfordultak. Monasztircskában már a vesztőhelyek előtti gyülekeztetésnél egy asszony könyörögve magyarázta a magyar katonáknak (akik egy része, mint láttuk, jól tudott szlovákul, és ezért az ukránokkal is szót értett), hogy ő csak átutazóban van ott, és nem lakik a községben. A magyar hallgatóság egyik tagja erre javasolta, hogy igazoltatni kéne a nőt, de egy német tiszt szétoszlatta a nézősereget. Ez a kis jelenet is mutatja, mennyire természetesnek tűnt a szituáció a résztvevők számára – hiszen nem magát a tömegkivégzést kérdőjelezték meg, hanem csupán azt, hogy annak egy oda nem illő személy is áldozatul eshet.

Ölési munka a gödröknél

Teplik mellett a falu szélétől másfél kilométerre történt a kivégzés. *Lehoczky* vallomása szerint ennek

...színhelye egy hatalmas, kb. 30 méter hosszú, 3-4 méter mély gödör volt, ennek a mezős területnek egy részén. A gödörbe egyik oldalon lejárát volt lépcsőszerűen kiépítve. Nagy kört formáltunk a gödör köré, a tömeg, kb. 1000 felnőtt és több száz gyerekek a körön belül volt.³⁷

A Gajszin melletti kivégzés helyszíne egy katonai lőtérén ásott mély gödör volt, amelybe lövészárkok vezetett, így az áldozatok csak a legutolsó pillanatban látták, hol gyilkolják meg őket.³⁸

A gyilkolás menetét a kivégzőgödör mérete és a rendelkezésre álló lövészek száma határozta meg. A kivégzők rendszerint német SD-beosztottak voltak, egyszerre ketten vagy legfeljebb tízen tartózkodtak a kivégzőgödör szélén, amelyet általában már egy-két nappal korábban másokkal megásattak. Ugyanekkora létszámú volt a táradogató különítmény is, félóránként vagy óránként pedig váltották a személyzetet. A gödröket az előző napokban hadifoglyokkal vagy helyi lakosokkal úgy ásatták meg, hogy az egyik oldalról készítettek egy lépcsőzetes lejáratot, három oldalról pedig a kiásott földből takaró sáncot alakítottak ki. A Monasztircska melletti kivégzésre Luczi úgy emlékezett vissza, hogy a gödör harminc méter hosszú és öt méter széles volt, és a polgári lakosság ásta ki, akiket csak akkor zavartak el a helyszínről, amikor a halálra szántak menete már odaérkezett.

³⁷ BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja *Lehoczky* János vallomása, 1949. december 12., 71. o.

³⁸ ÁBTL V-38933, Mészáros Lajos és társai vizsgálati dossziéja, *Kunsztor* János vallomása, 1947. október 5., 49. o.

Az árok hosszanti oldalának közepén lépcsőlejtő volt, ahová 5-10-es csoportokban engedték a már előzőleg meztelenre levetkőzött áldozatokat, és ott 3 SD-s német géppisztollyal tarkón lőtte őket.³⁹

Érdekes módon egy körülményre a túlélő áldozatok is emlékeztek, *Anna Schvartsstein* külön kiemelte, hogy „*még lépcsők is voltak a gödörbe, ilyenek voltak a németek*”⁴⁰. Ami azonban egyfelől felesleges pedantériának tűnik (hiszen bele is lehetett volna lökni az áldozatokat a gödörbe), az valójában a gyilkosság minél gyorsabb és higiénikusabb lebonyolítását szolgálta.

Az áldozatok zöme apatikusan várta sorsának beteljesedését. Szaniszló Árpád vallomása szerint „*egyetlen jelenet volt, amely emlékezetembe vésődött, egy idős ember hangosan imádkozott*”⁴¹.

A vetkőztetés helyszínéről nem jegyezték fel szökési kísérletet, akik ezzel próbálkoztak, azok még ruhában kísérelték meg. Más módon azonban még ebben a szakaszban is próbálkoztak néhányan azzal, hogy legalább csecsemőiket megmentse. *Csató Sándor* szerint

[a] tömeg körül helyezkedtünk el mi honvédek, kb. 5 méter távolságra az emberektől, akiknek német parancsra már le kellett vetkőzniük. [...] Visszaemlékszem, egy asszony csecsemőjét a földre dobott ruhák alá rejtette el, és az egyik ukrán puskavesszővel vert egy másik nőt, arra kényszerítve, hogy emelje ki a ruhák alól a csecsemőt és menjen be vele együtt a kivégzőgödörbe.⁴²

A fényképfelvételek szerint a kordont álló magyar honvédek meglehetősen közelről, három-hat méterről látták az eseményeket. *Csató* szerint

...hármával be kellett menniük a gödörbe, itt hasra fektették őket, és az egyik német géppisztollyal lőtte tarkón az embereket. Ez olyan látvány volt, hogy én rosszul lettem, de Szaniszló hadnagy visszaparancsolt.⁴³

Azokat az embereket, akik önszántukból nem akartak bemenni a gödörbe, a németek bevonszolták, vagy egyszerűen bedobták:

Az utoljára sorra került áldozatok között volt egy kb. 12 éves gyermek. Ez nem akart bemenni a gödörbe, mire a németek felkapták és bedobták. Ugyanakkor géppisztollyal lőttek rá, de még mindig élt, és összetett kézzel könyörgött, valósággal szitává lőtték, mire meghalt.⁴⁴

39 ÁBTL V-55131, Kocsmár Lajos és társai vizsgálati dossziéja, Luczi István vallomása, 1948. július 1., 36. o.

40 VHA online, 46726. sz. interjú.

41 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Szaniszló Árpád vallomása, 1949. december 28., 188. o.

42 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Csató Sándor vallomása, 1949. december 13., 98. o.

43 Uo. 97. o.

44 Uo.

Megtörtént, hogy családok voltak együtt, s a 4-es csoportba nem egyszerre estek bele. Egyik nem akarta elhagyni a másikat. Az anya a gyereke után vagy a gyerek az anyja után ordított. Ezeket aztán puskatussal választották el egymástól a németek és az ukránok. Ugyanilyen jelenetek voltak a nőknél is, akik nem akartak meztelenre levetkezni. [...] Sokan megtették azt, hogy amikor levetkeztek, bedobták értékeiket a gödörbe.⁴⁵ A későbbi csoportok már a hullákra feküdtek rá, a vérengzés látványa szinte elviselhetetlen volt, a lelőtt emberek vére valósággal magasra lövellt. Én ettől a látványtól rosszul lettem, és lezuhanam a földre, a mellettem álló Széchy szakaszvezető felemelt és rumot töltött belém. Az árokban a gyilkolást végző németek gumikesztyűt és gumiruhát viseltek.⁴⁶

Míg a 49/II. zászlóalj esetében egyetlen adat sincsen arra, hogy a katonák magában az öldöklésben is részt vettek volna, addig az 50/I. zászlóaljnál erre bizonyítottan többször is sor került. Minden esetben azért, mert az érintettek önként jelentkeztek erre a feladatra. *Pécsi (Hani) József* tanú szerint

[a] németek szóltak nekünk, hogy mi is részt vehetünk, a kivégzésben, azonban emlékezetem szerint csak egy zászlós vett részt a kivégzésben. Pisztolyával kilenc embert lőtt agyon.⁴⁷

Debreceni István vallomása szerint a kivégzés részletei később is meghatározó beszédtemát jelentettek a legénység körében:

A két lovas küldönc (Szelják és Lestyán) a legnagyobb részletességgel mondták el ezt nekem, még arról is beszámoltak, hogy a német katonán, aki a kivégzést végezte, magas, combig érő gumicsizma volt, és az egyik zsebéből kilógott a pálinkásüveg.⁴⁸

Magyar részről Hunyady Sándor zászlóaljorvos gondoskodott arról, hogy a kivégzések látványától rosszul lett katonákat elsősegélyben részesítse. Ezért orvosi felszereléssel vonult ki a helyszínre. Több esetben vették igénybe a segítségét.

Egyes források szerint Hunyady feladata volt az is, hogy a (ritkán előforduló) kérdéses esetekben megvizsgálja azt, akiről nem tudták eldönteni, hogy zsidó-e. Effajta vizsgálatokra azonban csak ritkán került sor, és egy vallomás szerint egy alkalommal Hunyady „felmentő” véleménye ellenére is kivégezték az áldozatot. Legalább egy alkalommal Pápa Nándor is részt vett a szelektálásban. Debreceni István, Pápa tiszti legénye legalábbis arra emlékezett vissza, hogy

45 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Szokolai Ferenc vallomása, 1949. december 30., 82. o.

46 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Lehoczky János vallomása, 1949. december 12., 71. o.

47 ÁBTL V-38933, Mészáros Lajos és társai vizsgálati dossziéja, Pécsi (Hani) József vallomása, 1948. január 6., 56. o.

48 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Debreceni István vallomása, 1949. december 19., 94. o.

még az esemény megtörténte után úgy számoltak be katonatársai, hogy a réten egy asztal mögött ült Pápa *Heinrich* őrnaggyal, és szelektálták az áldozatokat.⁴⁹ Szokolai honvéd így emlékezett vissza az akció végére:

Az áldozatok levetett ruháit szintén gépkocsira rakták, és ezeket a németek szállították el, nem tudom, hová. Meg akarom jegyezni, hogy azoktól, akiken láthatólag ékszer volt, pl. gyűrű, a németek előttünk szedték el azokat. Sokan megtették azt, amikor levetkeztek, bedobták az ékszereiket a gödörbe. Mi a zászlóalj Gajszinban maradt tagjainak elmondtuk a történeteket. Volt olyan, aki napokig nem tudott enni a látottak miatt. De voltak olyanok is, akik azt mondták, nem olyan nagy dolog, csak zsidókról van szó. A gödör elföldelését nem láttam, de az ukrán lakosságtól hallottuk, hogy azt az ukrán milicisták szokták végezni.⁵⁰

Más esetekben magyar katonák is részt vettek a sírok betemetésében, visszaemlékezők szerint a betemetés után rendszerint mozgott még a föld.

Szaniszló Árpád szerint a ruhákat a milicisták kapták meg, az értéktárgyakon a németek osztoztak. *Lehoczky* arra is visszaemlékezett, hogy a sírokat betemető orosz foglyok csak egész vékony földréteget terítettek az áldozatokra:

...borzalmas látvány volt, amikor egy emberi kéz egyszer csak kinyúlt a föld alól és jajgatás hallatszott. A németek géppisztollyal rögtön odalöttek egy sorozatot. Erre a jajgatás elcsendesedett. Valamelyik tisztünk ezt lefényképezte.⁵¹

Mindennek ellenére a tömegkivégzéseknek még itt is voltak túlélői. Nem minden tömegsírt temettek be rögtön, és voltak, akik csak sokkot kaptak, és éjjel magunkhoz térve kimásztak, mint például *Anna Novoselova*.⁵²

Fényképezések

A kivégzések fényképezését mind a német, mind a magyar parancsnokságok több esetben is betiltották.⁵³ A magyar csapatok parancsai között először ez a kérdés 1941. október 13-án jelenik meg, amikor fordításban közölték a Heeresgruppe Süd tiltó utasításait. A magyar megszálló parancsnokság 1942. december 23-i parancsa megtiltotta, hogy „*megtorló eljárásokról (kivégzések, falu felgyújtások stb.) fényképfelvételeket bárki is készítsen*”⁵⁴.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Szokolai Ferenc vallomása, 1949. december 30., 83. o.

⁵¹ BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, *Lehoczky* János vallomása, 1949. december 12., 65. o.

⁵² VHA online, 19767. sz. interjú.

⁵³ Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig. Magvető Kiadó, Budapest, 1978, II., 509. o. [Tények és Tanúk]

⁵⁴ HL, megszálló erők iratai, 35. sz. Megszálló csoportparancsnoksági parancs, 1942. december 23., 3. pont.

Az akciókat mégis sokan fotózták, voltak, akik ezeket pénzért árulták. Luczi István zászlós az elsőfokú ítélet utáni fellebbezésében azt írta, hogy neki egy 6×6-os „kis Bessa” fényképezőgépe volt, míg Szabó Ignác egy Voigtländer Brillant géppel fotózott. Hunyady is bevallotta, hogy Luczitól kapott fényképeket, de arra hivatkozott, hogy ezek „elkallódtak”. Nem mindenki jutott fotókhoz, holott volt rá igény. Lehoczky honvéd például kért Szabó hadnagytól képeket, de nem kapott. Szabó érvelése, amely szerint azért nem adott, mert tilos volt fényképezni, meglehetősen sajátosan cseng – mivel ezek szerint önmagára a tiltást mégsem vonatkoztatta.⁵⁵

Minden lehetséges

Érdekes tanulmányunk témáját nemcsak a holokauszt, illetve a hadtörténet-írás felől megközelíteni, hanem szociálpszichológiai szempontok szerint is vizsgálni, ahogyan azt a legújabb német tetteskutatás irodalma teszi. A továbbiakban elsősorban *Harald Welzer* és *Michaela Christ* kutatási eredményeire támaszkodom.⁵⁶

„*Ha az emberek szituációkat reálisnak értékelnek, akkor azok következményeikben reálisak*” – írta *William Thomas*.⁵⁷ Ez az elsőre nem túl meglepőnek tűnő kijelentés súlyos konzekvenciákkal jár, és mi sem érzékelteti ezt jobban, mint azok az események, amelyek 1941–1943 között Ukrajnában történtek. Okkal feltételezhető, hogy a katonák nem szívelték azokat a feladatokat, amelyek rájuk hárultak a gettók kiürítése és az áldozatok vesztőhelyre kísérése közben. Ettől függetlenül azonban fel sem vetődött bennük az, hogy megkérdőjelezzék annak a realitását, hogy a lakosság különböző csoportjainak teljesen más jogaik vannak az élet legkülönbözőbb területein.

Raoul Hilberg, a holokauszt talán legismertebb historiográfusa írta a tettesek kapcsán:

...a németek több mint ötmillió zsidót öltek meg. Ez az erőszakkitörés nem a semmiből jött, azért történhetett, mert a tettesek értelmet tulajdonítottak neki.⁵⁸

55 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Lehoczky János vallomása, 1949. december 12., 65. o.

56 Harald Welzer: *Täter: Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden*. Frankfurt a. M., Fischer, 2007; Michaela Christ: *Die Dynamik des Tötens. Die Ermordung der Juden von Berditschew*. Fischer, Frankfurt/M., 2011

57 William E. Thomas – Dorothy S. Thomas: *Die Definition der Situation*. In: Heinz Steinert (Hg.): *Symbolische Interaktion. Arbeiten zu einer reflexiven Soziologie*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1973, S. 333–335.

58 Raul Hilberg: *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Fischer, Frankfurt a. M., 1990, S. 1061.

Fontos ezért leszögezni, hogy a holokauszt mint folyamat csak látszólag kezdődött azzal, hogy a zsidónak minősített embereket meggyilkolják: valós kezdete abban a pillanatban már megállapítható, amikor az állam nyíltan és tudatosan felrúgja az emberek közötti egyenlőség elvét azért, mert ezzel társadalmi célokat kíván megvalósítani. Meglehetősen aggasztó, hogy a tettesek eközben magukat mindig morálisan integer személyeknek tartották. *Richard Breitman Himmlerről* írt monográfiáját azzal a megjegyzéssel zárta, hogy a „tömeggyilkosságok mérnöke” egészen az utolsó pillanatig meg volt győződve arról, hogy cselekedetei erkölcsi szempontból vállalhatók. Himmler ezt a nézetét ráadásul a nyilvánosság előtt is szerette előadni: hírhedt poseni beszédének egyik sokat idézett fordulata, amikor a tömeggyilkosságok kapcsán így nyilatkozik:

...közületek a legtöbben tudják, hogy mit jelent, ha száz hulla van egy rakáson, ha öt-száz vagy ha ezer. Ezt elviselni és eközben – az emberi gyengeség eseteit leszámítva – tisztességesnek maradni, ez edzett meg minket. Ez egy soha meg nem írt és soha meg nem írandó dicsőségslapja történelmünknek...⁵⁹

Max Montua ezredes parancsa, amely a 17 és 45 év közötti zsidó férfiakat „fosztogatás” címén rendelte agyonlőni, egy további bekezdést is tartalmaz, amely szerint

[a]z ezekben az akciókban részt vevő férfiak lelki gondozására a zászlóaljparancsnokok és századparancsnokok különleges figyelmet fordítsanak. A nap élményeit bajtársi estékkel kell eltüntetni. Továbbá szükséges, hogy a férfiakat folyamatosan felvilágosítsuk a politikai helyzet miatt szükséges intézkedésekről.⁶⁰

Ez a tömeggyilkosságok elrendelése kapcsán rendkívül korai szöveg több szempontból is érdekes: egyaránt utal arra, hogy emocionális (alkohol és bajtársiasság), valamint kognitív eszközökkel is ellensúlyozni kell azokat a terheket, amelyeket a kivégzések résztvevői viselni kénytelenek. Emellett utal arra is, hogy folyamatosan szükséges fenntartani azt a referenciakeretet, amely egyáltalán legitimálja zsidók agyonlövését.

A referenciakeret itt talán a legfontosabb kulcskifejezés. Arra a szociális folyamatra utal, amely egy csoport tagjai számára meghatározza viselkedésük normáit. *Muzafer Sherif* török–amerikai pszichológus már az 1930-as években kimutatta, hogy olyan helyzetekben, amelyekben a résztvevők bizonytalanok, a meglévő referenciakeretet meglepően gyorsan hajlandók fel-

⁵⁹ Rede des Reichsführers SS bei der SS-Gruppenführertagung in Posen am 4. Oktober 1943.

A szöveget lásd http://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0008_pos&object=translation&st=REDE DES REICHSFÜHRERS SS&l=de

⁶⁰ Christopher Browning: *Ganz normale Männer. Die reserve-Polizeibataillon 101 und die „Endlösung” in Polen.* Rowohlt, Frankfurt/M, 1999, S. 34.

adni, és helyette a csoportdinamikából következő normát veszik át. Ebben az értelemben a Szovjetunióba induló német (és magyar) csapatok referenciakerete majdhogynem totálisnak mondható, hiszen azok a társadalmi intézmények, amelyek otthon erre hatni tudtak volna, itt nem léteztek, míg ezzel szemben a háború, a helyi ukrán antiszemitizmus és a náci politika folyamatos brutalizálódása mind meghatározó erejűek voltak.

Érdemes elgondolkodni azon is, hogy milyen előzetes elvárásokkal indulhattak el a megszálló csapatok (pontosabban tisztjeik) a Szovjetunióba. Milyen szituációk voltak számukra újak, és ezen új szituációkban milyen tapasztalatok hiányoztak?

Abban biztosak lehetünk, hogy a Magyar Királyi Honvédség tisztjei közül 1941 júniusában még senki sem sejtette, hogy néhány hónapon belül gyerekek és nők tömeges kivégzésével fog szembesülni. A korabeli hadijog szerint a tágan értelmezett harci cselekményekbe beleérthető volt ugyan túsók és civilek bizonyos mértékű kivégzése, de ennek is valamilyen módon kapcsolódnia kellett ellenséges tevékenységhez, illetve annak megakadályozásához. Zsidók tömeges legyilkolására pedig Magyarországon 1686 óta (amikor a keresztény felszabadítók Buda zsidó populációját lemészárolták) nem volt példa, és más nemzetiségek, illetve magyarok kölcsönös tömegmészárlásaira is majdnem száz évvel a második világháború előtt, 1848–1849-ben került sor szerb és román viszonylatban. Az utóbbi akciók azonban elterjedtségük dacára is szélsőségesnek számítottak, és semmi nem utalt arra, hogy más, ráadásul a magyar megszállók szempontjából történelmi előzményekkel nem bíró csoportokkal megismétlődjenek.

Egy „zsidóakció” végrehajtásában történő részvétel azonban mindenkinek teljesen új helyzetet teremtett. Ebből a szempontból érdemes ezt mint „beavatási helyzetet” kezelni, amelyben az érintettnek először el kell sajátítania az új feladatokat, az ezzel kapcsolatos kihívásokra választ kell adnia abban az értelemben is, hogy hogyan viselkednek majd a bajtársak, és hogyan az áldozatok.⁶¹

Ez a referenciakeret vonatkozott a német és a magyar résztvevőkre egyaránt. Magyarország igen messze állt ugyan a náci Németországtól, de a morálisan megalapozott jogfosztás gyakorlatával 1920-tól a magyar állampolgárok meglehetősen gyakran találkozhattak, amennyiben az emberi jogegyenlőséget Magyarországon ettől kezdve törvénnyel (numerus clausus) és a bürokratikus

⁶¹ A gondolatmenetben itt elsősorban Harald Welzer idézett munkájára támaszkodtam. Harald Welzer: i. m. 87–91. o.

antiszemitizmus „törvény alatti” módszereivel az államapparátus számtalan esetben felrúghatta. Mindehhez 1938 után a nyílt antiszemita törvényhozás is társult. Magyarán: a referenciakeret, amely morális kérdések megítélését meghatározta, megengedte a származás alapján történő diszkriminációt, csupán annak mértéke lehetett kérdéses. Jó és rossz fogalmát egy társadalomban mindig valamilyen referenciakeret határozza meg, és esetünkben az 1940-es évek elejének referenciakerete egyáltalán nem minősítette erkölcsileg aggályosnak azt, ha valakit származása miatt megkülönböztetnek.

A magyar katonáknak először sokkoló lehetett, amikor arról hallottak, hogy a diszkrimináció mások megsemmisítését is jelentheti. Ennek ellenére sem az erről való elméleti tudás, sem az ezzel kapcsolatos személyes tapasztalatok, majd később a folyamatban történt személyes részvétel sem váltott ki senkinél zsigeri elutasítást – leszámítva azokat, akik a helyszínen rosszul lettek, azonban az ő esetükben sem elvi elutasításról, hanem csak a szervezet ösztönös reagálásáról beszélhetünk. Ezekben az esetekben nem ismert egyetlen parancsmegtagadás sem (kivégzésekben való közvetlen részvételeknél azonban igen). Sokan szenvedtek ugyan attól, hogy ilyen feladatokat kell végrehajtaniuk, de ez a szenvedés nem jelentette számukra annak felismerését, hogy maguk is amorálisan viselkednek. Ez a referenciakeret miatt fel sem vetődhetett. Csupán arról lehetett szó, hogy az érintettek személyesen nem kívánnak részt venni abban a folyamatban, amelynek realitását egyébként nem kérdőjelezi meg.

A szituáció úgy is leírható, mintha az érintettek valamely sajátos pszichológiai kísérletben vettek volna részt. Pontosabban három kísérletben.

Elsőnek *Salomon Asch* konformitáskísérletét kell megemlíteni. Ez azt az egyszerű feladatot tartalmazta, hogy a kísérlet alanyának ki kellett választania három eltérő hosszúságú vonal közül azt, ami egy másik lapon mutatott vonalhoz hosszban a legközelebb áll. A kísérletet azonban úgy hajtották végre, hogy a becslést hét-kilenc fős csoportok végezték, de a csoporton belül csupán egy személyt nem tájékoztattak a kísérlet lényegéről, viszont ennek a személynek kellett a becslését legutoljára leadnia. A többi résztvevő szándékosan hamis becsléseket adott, azzal az eredménnyel, hogy a tesztszemély teljesen elbizonytalanodott, és csak az esetek huszonöt százalékában adott meg pontos eredményt. A kontrollcsoport ugyanezt az eredményt minden esetben száz százalékra teljesítette. A csoport befolyása abban is tetten érhetővé vált, hogy amikor a csoport tagjai közül csak egyet kértek meg arra, hogy tudatosan téves becsléseket adjon, rajta, a szerencsétlen hülyének nézett személyen a többi be nem avatott annyira mulatni kezdett, hogy a kacagás

még a kísérlet vezetőjére is áttért. A kísérlet világos példáját mutatta annak, hogy egy közösség maga teremti meg referenciakereteit, és azok az adott szituációban totálisan érvényesek.

Az 1960-as években *Stanley Milgram*, aki akkor fiatal szociálpszichológus és Salomon Asch tanítványa volt, kifejlesztett egy kísérletet, amelyben az engedelmisséget kívánta tesztelni. Kísérletében az az érdeklődés vezette, hogy szociálpszichológiai magyarázatot keresett a náci tömeggyilkosok tetteire. A kísérlet szerint újsághirdetésben keresett személyek négy és fél dolláros órabérért kellett hogy „tanár”-ként együttműködjenek egy tudományos szakemberrel. A „tanár” a szakember által adott tesztkérdések alapján egy „diák” vizsgáztatásában vett részt: téves válaszok esetében elektrosokkot kellett adnia neki. A büntetés nagysága minden tévedésnél emelkedett. A „tanár” és a „diák” szerepeket látszólag véletlenszerűen osztották ki a kísérleti alany előtt, így ő is azt gondolhatta, hogy a másik helyében is ülhetne. Előzetesen kipróbálhatta az elektromos sokkoló készülék hatását is saját magán. A „tanár” (vele együtt a kísérletvezető) és a „diák” külön helyiségben tartózkodott, nem láthatták, csak hallhatták egymást. A kísérlet első kérdése az volt, hogy meddig mennek el a büntetések kiosztásában, amelynek maximuma a halált is okozható 450 voltot jelentette – de a kapcsolón már jóval ez alatt is feltűntettek jelzéseket, amely szerint a kérdéses adag „fájdalmas”, „súlyos sokkot jelent”. Milgramnak és pszichiáter társainak előzetes feltételezése az volt, hogy a kísérleti alanyoknak csupán töredéke fog vállalkozni arra, hogy a halálos dózist beadja.

A tapasztalatok megrázók voltak. A tesztszemélyek hatvanöt százaléka egészen a halálos 450 volt alkalmazásáig elment, holott a „diák” ekkor már egy hangot sem adott ki, miután előzőleg halkabban, majd hangosabban jajgatott, illetve ordított. Különösen aggasztónak bizonyult, hogy a folyamatban a kísérlet vezetője látszólag már nem játszott különösebb szerepet. Úgy lépett fel, mint egy tudományos intézmény képviselője, és ha a „tanár” a jankiáltások hatására kételkedni kezdett tevékenysége helyességében, csak annyit mondott, hogy a kísérlet jellege azt igényli, hogy folytassák, és ő mindenért vállalja a felelősséget. Ez önmagában elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a kísérleti személyek kétharmada halálos dózisokat osszon ki.

A tesztet több mint tíz országban ismételték meg, s mindenütt hasonló eredményekre jutottak. Ennek kapcsán elsősorban az engedelmes alanyokra irányult a figyelem, de kevesebbet foglalkoztak azzal, amit egyébként Milgram filmfelvételei mutattak, hogy a kísérleti alanyok jelentős részének rendkívüli emocionális nehézséget okozott az elvégzendő feladat, és a legkü-

lönbözőbb verbális és nonverbális eszközökkel próbálkoztak, hogy lebeszéljék a kísérletvezetőt a folytatásról. Magyarán: az érintettek nem sztoikus nyugalommal végezték feladatukat, hanem valamikor egy kognitív folyamat során döntöttek úgy, hogy engedelmesek maradnak, még akkor is, ha a végrehajtást illetően kételkedtek és bizonytalankodtak.

A kísérlet recepciójában nem kapott kellő súlyt az a tény, hogy az engedelmesek aránya rendre csökkent, ha a kísérlet körülményeit megváltoztatták. Ennek során különböző faktorokat lehet elkülöníteni.

Szociális közelség: ha a „diák” ugyanabban a helyiségben tartózkodott, mint a „tanár”, vagy ha a „tanár”-nak úgy kellett a büntetést alkalmaznia, hogy a „diák” kezét hibás válasznál egy elektromos vezető lemezzel hozta érintkezésbe, akkor az engedelmességi ráta jelentősen csökkent (negyven, illetve harminc százalékra). Ha a „tanár” és a „diák” korábbról is ismerték egymást, az engedelmességi ráta már csak tizenöt százalékot tett ki, ráadásul az engedetlenek ebben az esetben sokkal hamarabb szakították meg a kísérletet. Tipikusnak tekinthető az egyik kísérleti alany válasza a kísérletvezetőnek: „Uram, én nem vagyok szadista!”

Jelentősen csökkentette az engedelmességi hajlandóságot, ha a kísérletvezető csak telefonon adott utasításokat – ekkor rendre előfordult, hogy a „tanár” becsapta a kísérletvezetőt, amennyiben sokkal alacsonyabb dózisu büntetést adott, mint amit adnia kellett volna. Az engedelmesség drámai csökkenéséhez vezetett az is, ha a kísérleti alanyok korábban mások kísérletét láthatták, amelyben az ott szereplő tesztszemély megtagadta az engedelmességet. Ebben az esetben a résztvevők ötven százaléka megszakította a kísérletet, amikor maga is sorra került, nyilván azért, mert sokkal egyértelműbbé vált számára az alternatív cselekvési lehetőség. Rendkívül alacsonnyá vált a büntetési hajlandóság akkor, ha teljesen a „tanár” személyére volt bízva, hogy mikor és milyen mértékben oszt ki büntetést – ebben az esetben a kísérletvezető csupán annyit tett, hogy jelezte, mikor történt hibás válaszadás. Ebben az esetben a kísérleti alanyoknak csupán hét százaléka volt teljesen engedelmes.

Az engedelmességet rendkívüli mértékben fokozta, ha a kísérlet során kettébontották a büntetés feladatát, és a „tanár” egy harmadik, tőle ráadásul távolabb lévő személyt utasított arra, hogy az elektrosokkoló készüléket kezelje. Ez az eredmény utal arra a jelenségre, amelyet *Hannah Arendt* „közigazgatási tömeggyilkosságnak” nevez. Adminisztratív módon tervezett erőszakos cselekedetek esetében a cselekvéssorok munkamegosztásszerű szétosztása az egyes cselekedeteket lebonyolító személyek felelősségérzetének rohamos csökkenéséhez vezet.

Összesítve a kísérleti eredményeket, Milgram olvasatában mindez azt mutatja, hogy

...teljesen egyszerű emberek, akik csak feladataikat látják el, és az áldozatokkal szemben semmilyen ellenséges érzést nem táplálnak, extrém destruktív folyamatok irányítóivá válhatnak.⁶²

Ennek kapcsán Milgram különös jelentőséget tulajdonított annak a szerepnek, amelyet a referenciakeret jelent az engedelmesség folyamatában – például a kísérletvezetővel szemben kialakult kötelességteljesítés érzése, az intézményes kontextus, a személyes felelősség miatti félelem stb. Ezek a referenciakeretek rendkívül fontosak abból a szempontból, ahogyan az emberek egy helyzetet interpretálnak, és döntéseket hoznak arról, hogy hogyan is viselkedjenek. Engedelmesnek lenni nem *a priori* kialakult adottság, hanem mindig döntések következménye.

Végezetül *Philip Zimbardo* 1971-es stanfordi börtönkísérletét kell megemlíteni. A kísérlet során önként jelentkező, átlagos szociális háttérű és pszichológiai szempontból is átlagosnak tűnő egyetemistákat, akik napi tizenöt dollár költségértékesítésben részesültek, véletlenszerűen két csoportra, örökre és rabokra osztották: mindkét csoporttal közölték, hogy egy börtönszimulációs kísérletben fognak részt venni, amelynek során le kell mondaniuk bizonyos alapjogaikról. Az örökökkel külön folytatott megbeszélés során leszögezték azt is, hogy fizikai erőszakot nem alkalmazhatnak, de a börtönt ezt leszámítva tetszőlegesen működtethetik. A kísérlet fogoly alanyait igazi rendőrség tartóztatta le, majd miután végigcsináltatták velük a szokásos bűnügyi nyilvántartási procedúrát, átadták őket a stanfordi börtönben berendezett álbörtön őreinek.

Az eredetileg kéthetesre tervezett, kamerákkal rendkívül alaposan dokumentált kísérletet a hatodik napon meg kellett szakítani. Az örök és a rabok szerepjátéka ugyanis annyira eldurvult, hogy a kísérletet félbe kellett szakítani. Jól jellemzi a drámai szituációt, hogy maga Zimbardo elvileg kívülálló kísérletvezetőként sem volt mentes azoktól a hatásoktól, amelyek a felfokozott szerepjátékból adódtak.

Bármennyire vitattak is Zimbardo eredményei, azt kritikusai sem cáfolták, hogy kísérlete megrázóan mutatta azt, hogy az erőszak kirobbanását sokkal inkább meghatározza a csoportot befolyásoló szociálpszichológiai szituáció, mint az egyének szadisztikus hajlandósága.

A német 101. rendőrzászlóalj parancsnoka az első tömegkivégzés előtt megrendült hangon bejelentette alárendeltjeinek, hogy aki nem kíván részt venni az

⁶² Stanley Milgram: The Perils of Obedience. Harper's Magazine, December 1974, p. 76.

akcióban, az kiléphet. Felhívását csak 10-12 személy követte. Harald Welzer szociálpszichológus egy egyetemi szemináriumán elemezte ezt a helyzetet, és többórás vita után végül egy pró és kontra sémát rajzoltatott fel a tanterem táblájára. Bal oldalra azokat a szempontokat kellett írni, amelyek a csoport tagjait arra motiválhatták, hogy ne lépjenek ki, jobb oldalra pedig azokat, amelyek a kilépést indokolták. A tábla bal oldala rendkívül hamar megtelt, elsősorban azokkal a szempontokkal, amelyeket az előbbiekben is említettünk. Ezzel szemben a jobb oldalra csak három bejegyzés került: egy univerzalisztikus, filozófiailag indokolt etikai érv, amely szerint az ölés bűn, a keresztény morál, amely a ne ölj! parancsát tartalmazza, végül pedig egy olyan indoklás, amely az áldozatok iránti empátia szükségességét emelte ki. Annak alapján, amit ezekről az indokokról tudhatunk, elmondható, hogy ezek csak a legritkább kivételek esetében alkalmazsak arra, hogy megakadályozzanak erőszakos cselekedeteket. Etikai meggyőződések megléte önmagában még nem zárja ki megsértésük lehetőségét.

Mit gondoltak a magyar érintettek?

Az előbbiek ismeretében érdemes megvizsgálni, hogyan is reagáltak a tömeggyilkosságokkal szembesülő honvédek. Hasonlóan a rendőrszázlójak légénységéhez, a többség reagálása itt is alapvetően elutasító volt annyiban, hogy a feladat elvégzését mindenki súlyos tehernek tartotta, és szíve szerint nem vett volna részt benne. Ki kell azonban emelni, hogy a magyar honvédeknek nem kellett akkora lelki teherrel szembesülniük, mint a német végrehajtóknak, hiszen az előbbiek „csak” egy munkafázis erejéig kapcsolódtak bele a gyilkosságokba, amely munkafázis ráadásul általában nem állt közvetlen kapcsolatban az emberek fizikai bántalmazásával, és egyáltalán nem jelentette a személyes fegyverhasználatot. Másképp fogalmazva, a magyar honvédek Milgram kísérletének csak abban a fázisában vettek részt, amikor a „tanár” nem közvetlenül, hanem csak közvetve ad büntetést a „diák” részére.

A leggyakrabban használt kognitív indoklás, amivel sokan nyugtatni akarták magukat, a referenciakeret megváltozására utal, amennyiben azt hangsúlyozta, hogy „csak” zsidókról van szó. Hozzá kell tennem, ez volt az az indoklás is, amit a tisztek hangoztattak katonáik előtt. Szokolai Ferenc honvéd szerint például

[m]i a zászlóalj Gajszinban maradt tagjainak elmondtuk a történeteket. Volt olyan, aki napokig nem tudott enni a látottak miatt. De voltak olyanok is, akik azt mondták, nem olyan nagy dolog, csak zsidókról van szó.⁶³

⁶³ BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Szokolai Ferenc vallomása, 1949. december 30., 83. o.

Vallomását mások is visszaigazolták, mint például Lehoczky János:

A tisztjeink a kivégzésekre magyarázatot nem adtak. A legénység egyik része nagyon megrendült a látottaktól, voltak emberek, akik sírtak. Így például a mellettem álló Szokolai Ferenc honvéd, aki pusztaföldvári lakos. Mások felfállról vették a dolgot és azt mondogatták, hogy zsidókról van szó, nem kell a kivégzetteket sajnálni.⁶⁴

Utóbbi csoportba tartozott Szabó Ignác hadnagy és Antal János zászlós, ők úgy vélekedtek, hogy „*bár a kivégzettek mint emberek egyénileg sajnálatra méltók lehetnek, azonban végeredményben nem kár értük, hisz zsidók*”⁶⁵. Mindez tökéletesen mutatja a referenciakeret teljes felborulását. Szabó 1950. január 20-án felvett vallomásában még azt is megjegyezte, hogy a kivégzésekhez nem volt kedve, de nem mert nyíltan ez ellen beszélni, mert „*már úton-útfélen hallottuk, hogy Lengyelországban a németek csináltak kivégzéseket*”⁶⁶ – magyarul az ügy a háború természetes velejárójának tűnt számára. Kocsis vallomása szerint Gajzágó százados „*a háború kimenetelére káros elemek likvidálásáról*” beszélt, amikor kiadta a parancsot. Ki kell emelnünk, hogy a „csak zsidók” érvet hangoztató személyek egyikénél sem tudott az ÁVH politikailag terhelő bizonyítékokat felhozni. Magyarán: az érintett személyekről sem az nem volt elmondható, hogy az átlagból kitűntek volna antiszemitizmusukkal vagy politikai nézeteikkel, sem nyilas vagy más szélsőjobboldali pártnak sem voltak a tagjai.

A referenciakeret teljes felborulását leginkább éppen a képzettebb tisztek esetében lehet tetten érni. Hunyady Sándor arra a kérdésre, hogy orvosként nem tartotta-e szükségesnek felhívni a zászlóaljparancsnok vagy esetleg magasabb parancsnokság figyelmét az általa tapasztaltakra, azt felelte, hogy „*ennek szükségességét nem éreztem, az esetet természetesnek tartottam*”⁶⁷. Nem ez az egyetlen eset, amikor a megváltozott referenciakeret egészen az ÁVH kihallgatószobájáig elért. Példa erre a már említett dr. Lugosi Ervin hadbíró is, aki a legnagyobb természetességgel magyarázta el kihallgatójának, hogy a kompromittáló fényképek miatt ő nem tehetett mást, mint hogy eljárással fenyegesse meg Luczit. Érdekes módon sem benne, sem ÁVH-s ki-

64 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Lehoczky János vallomása, 1949. december 12., 65. o.

65 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Ádám József vallomása, 1949. december 9., 86. o.; ÁBTL V-107426, Busztin Gábor jelentése, 1950. január 12., 14. o.

66 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Szabó Ignác vallomása, 1950. január 20., 257. o.

67 BFL VII.5-E 7555/1950, Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, dr. Hunyady Sándor vallomása, 1949. október 13., 157. o.

hallgatójában nem vetődött fel, hogy valójában éppen ő követett el ezzel háborús bűncselekményt, amennyiben fedezte a genfi és hágai egyezmények legdurvább megsértését. Lugosi és *Busztin* számára minden bizonnyal ugyanúgy adott volt az a referenciakeret, amely parancskiadásból és parancsteljesítésből állt, nem vizsgálva annak morális vonzatait; semmi okunk nincs továbbá feltételezni, hogy fordított helyzetben Busztin Gábor nem ugyanúgy cselekedett volna. Lugosit ezért a cselekedetért nem is ítélték el.

Ugyanez a helyzet *Piri Gábor* hadbíróval, Lugosi főnökével. Pirit, mint említettem, politikai nézetei miatt már a német megszállás előtt nyugdíjazták. Később volt hadbíró kollégáján, *Major Ákos*on keresztül kapcsolatba került az illegális kommunista párttal, részben ennek is köszönhető, hogy 1945 elején már népbíróági tanácsvezetőként tevékenykedett. Ez azonban nem tartott sokáig, mert hamarosan felmentették az ügyek intézésétől, majd ismét nyugdíjazták, ugyanazért, amiért korábban – ítéletei túl enyhék voltak, és nem vették figyelembe a politikai elvárásokat. Kazánfűtőként tudott elhelyezkedni (ami, tekintettel nagypolgári származására, keserű kenyér lehetett számára), de osztályhelyzete változása sem mentette meg: 1951-ben letartóztatták. A vád szerint ítéletei alapján „több törvénytelen kivégzést hajtottak végre” – azonban egy elítéltet sem tudtak említeni. 1954. január 13-án végül felmentették, ám kártérítési igényét (két év nyolc hónapot töltött ítélet nélkül internálótáborban) még 1957-ben is elutasították. Érdekes módon neki sem tették fel a kérdést, hogy miért nem kezdeményezett semmilyen eljárást a törvénytelen kivégzések miatt, és benne sem vetődött fel, hogy ennek kapcsán neki bármilyen teendője lett volna. Vagyis azt az általános jogi felelősséget, ami vele szemben is felvethető lett volna, különösen mert Lugosi főnökeként végső soron ő volt az, aki a fényképezés kapcsán úgy lépett fel, hogy nem a tömeggyilkosságokban való részvétel, hanem csupán dokumentálásának szankcionálása mellett döntött, nem kellett vállalnia.⁶⁸

A tanúk egy része arra hivatkozott, hogy „mindent” megpróbált annak érdekében, hogy kivonja magát a tömeggyilkossági akcióból – ezt azonban egyikük sem tudta alátámasztani. A német rendőrszázlójakhoz képest lényeges különbség, hogy egyetlen adat sincsen arra, hogy magyar egységek tagjai vagy alacsonyabb rangú vezetői megtagadták volna a kivégzésben való közvetett részvételt – igaz, nekik „csak” lezárási feladatokat kellett teljesíteniük. Az is igaz, hogy ilyen feladatot német katonák sem tagadtak meg – legalábbis nincs rá adat. Ezzel szemben arra bőven van adat, hogy magát a

⁶⁸ ÁBTL V-108910, Piri Gábor vizsgálati dossziéja.

gyilkolást meg lehetett tagadni. Kamenyec-Podolszkij esetében is van adat arra, hogy egy személy kérte, ne kelljen részt vennie a gyilkolásban.⁶⁹ A leginkább szélsőséges, nyílt ellenállással kombinált parancsmegtagadás egyedi esete *dr. Klaus Hornig* rendőr főhadnagya. Hornig a 306-os rendőrzászlóalj szakaszparancsnokaként 1941. november 1-jén Zamość mellett utasítást kapott arra, hogy az SD által korábban szelektált szovjet hadifoglyokat – vegyesen zsidókat és politikai tiszteket – löje agyon. Hornig erre nemcsak tiltakozott, hanem szakaszának tagjait felvilágosította, hogy a katonai büntető törvénykönyv 47. §-a értelmében jogukban áll megtagadni a jogsértő parancsokat. Egységével ezért csak a terület lezárásában vett részt. Már a kivégzés alatt – amelyet közéről megfigyelt – összeveszett az azt vezető SD-tiszttel, amikor kifogásolta, hogy az áldozatokat bajonettel hajszolják bele a tömegsírokba. Azt is kifogásolta, hogy a kivégzést minden szempontból botránysan hajtották végre: a helyi vezénylő SS-tiszt is részt vett a kivégzésben, de túl közéről lőtt, és ezért kabátja teljesen össze volt spriccelve vérrel és agyvelővel. Hornig kioktatta, hogy neki mint tisztnek egy ilyen kivégzés alkalmával nem volna szabad együtt lőnie a legénységgel, és a tisztet „SS-fasz-nak” (sic!), magát a kivégzést pedig GPU-módszernek nevezte. Ezt követően is többször kifejtette, hogy megengedhetetlen a lengyel lakosság lemészárlása. Hornigot 1942 januárjában letartóztatták, első fokon két és fél évre, másodfokon hat hónap börtönbüntetésre ítélték a „harcfegyelem bomlasztásáért”. Himmler azonban koncentrációs táborba internáltatta, majd új eljárásban ellenséges rádióadók hallgatása miatt öt évre ítélték. Az amerikai csapatok végül Buchenwaldban szabadították fel.⁷⁰

Minden jel arra mutat, hogy a parancsmegtagadás azért nem fordult elő azok között, akik „csak” közvetve vettek részt a gyilkolásban, mert Milgram kísérletének az a szituációja lépett fel, amelynek során az érintettnek úgy kellett elektrosokkot adnia, hogy nem maga kezelte a készüléket. Milgram kísérlete ráadásul itt Asch konformitáskísérletével együtt érvényesült: az érintett katonák azt látták, hogy olyan referenciakeretbe kerültek, amelyben a többség számára teljesen normális tevékenységet jelent egy gettó lezárása, kiürítése és lakóinak vesztőhelyre kísérése, majd legyilkolása. Ez a szituáció pedig gyakorlatilag lehetetlenné tette számukra azt, hogy kilépjenek a törté-

⁶⁹ Stefan Klemp, i. m. 62. o.

⁷⁰ Uo. 61. o.; Gerd Ueberschaer: Der Polizeioffizier Klaus Hornig. Vom Befehlsverweigerer zum KZ-Häftling. In: Wolfram Wette (Hg.): Zivilcourage. Empörte, Helfer und Retter aus Wehrmacht, Polizei und SS. Fischer, Frankfurt a. M., 2004

netből, annál is inkább, mivel a munkamegosztás számukra nem a legroszszabb feladatot delegálta.

Kivégzésben való közvetlen részvétel esetében azonban magyarok esetében is volt példa parancsmegtagadásra. Félrevezető, ha abból indulunk ki, hogy a kutatás jelenlegi állása szerint az ilyen esetek száma nem nagy. Ennek nem csak az az oka, hogy csak azokról az esetekről lehet egyáltalán tudomásunk, amelyeket 1945 után valamilyen bünvádi eljárásban rögzítettek. Legalább ennyire fontos, hogy közvetlen kivégzéssel a katonáknak csak egy nagyon csekély hányada konfrontálódott. Bukin ukrán községben 1941. november 5-én nyolcvan „patizángyanús” személy (valójában zsidó) kivégzésére került sor. Ennek során *Kulunics József* zászlós megtagadta a parancs végrehajtását. Ez ekkor még következmények nélkül maradt. 1948-ban azonban a népbíróság elé került az ügy, és Kulunics, akit kegyetlenül meg is kínoztak a kihallgatások közben, első fokon két évet, másodfokon tíz évet kapott azért, mert a vesztőhelyre kísérésekben részt vett. Ebből a büntetésből ráadásul nyolc évet le is töltött, csak az 1956-os forradalom előtt helyezték szabadlábra, elismerve perének koncepciós voltát. Tíz évvel később, 53 évesen, korábbi fogságától nem függetlenül meghalt.⁷¹

Alig van olyan vallomás, amely szerint a katonák szívesen és önként jelentkeztek volna a feladatra. Leszámítva a szadista *Selemba* tizedest a leginkább terhelő ilyen jellegű vallomások is csak annyit tartalmaztak, hogy Magi András „zsidóölő puskát” mutogatott katonatársainak, illetve azt, hogy kíváncsiságból egyesek a kivégzési helyszíneket felkeresték anélkül, hogy erre utasításuk lett volna. Ezzel szemben a tanúvallomások többsége azt is megemlíti, hogy a katonák hangulata rendkívül rossz volt a kivégzések után, hibáztatták tisztjeiket, hogy erre kényszerítették őket. Arról azonban hogy valaki ezen túlmenően mást is tenni kívánt volna, csak egy tanú tett említést: Kosler István említette meg, hogy Lehoczky János

...egészen kijött a sodrából [...] annyira magán kívül volt, hogy nekem kellett őt csitítani, magyaráztam neki, hogy mint egyszerű honvédek nem tudunk semmi olyat tenni, amivel a szemünk előtt lejátszódó rémséget megakadályozhatnánk.⁷²

Az ellenvélemény hangoztatása azonban ebben az esetben nem járt megtorló szankciókkal, szemben azzal, ha valaki általában kétségbe vonta a kapott parancsok értelmét. Példa erre Csaba László pere, akit több tanú is szadista természetű tisztnek állított be, feltehetően az ÁVH útmutatásai alapján. Ennek ellenére Pécsi (Hani) József vallomása szerint Csaba László főhadnagy csak leszidta,

⁷¹ ÁBTL V-38933, Mészáros Lajos és társai vizsgálati dossziéja, 87. o.

⁷² BFL VII.5-E 7555/1950, Kosler István tanúvallomása, 1949. december 9., 88. o.

amikor azt hallotta, hogy helyteleníti a kivégzéseket, „[a]zért [viszont] kikötetett, mert ittás állapotban találkoztam vele és nem adtam meg neki a kellő tiszteletet”⁷³. A tanú tehát éppen ellenkezőjét mondta, mint amit az ÁVH eredetileg hallani akart. Csaba főhadnagy csak olyan magatartást büntetett, ami egyértelműen a katonai fegyelem durva megsértését jelentette. Ártatlan civilek kivégzése jogszerűségének vitatása azonban nem tartozott ebbe a kategóriába.

Az öldöklések során nyilván rengeteg egyéni kegyetlenkedés is előfordult. Magyar részről itt felidézhetjük azt a már említett esetet, amikor 1941 novemberében a gajszini tömegkivégzés után egy magyar katona a tömegsírban még mozgó alakokra öt-hat kilós követet dobált.⁷⁴ A gajszini gyilkosságok kapcsán több tanú egybehangzóan említette meg a ruszin származású Selembe István tizedest, aki különösen kitűnt szadista viselkedésével, egy alkalommal azzal is dicsekedett, hogy három kilométeren át üldözött egy szökevényt, amíg el nem kapta, és pusztá kézzel meg nem fojtotta.⁷⁵ Ahhoz képest azonban, hogy a szélsőséges helyzet mekkora lehetőségeket nyitott meg beteg lelkű emberek számára, meglepően kevés utalás van arra, hogy egyes személyek „feleslegesen” kegyetlenkedtek volna az áldozatokkal. Mindez bizonyos mértékig módosítja a stanfordi börtönkísérlet eredményeit. Ott az embertelenség rohamos eluralkodásának feltehetően az volt a legfontosabb oka, hogy az őr és a rab szerepein kívül a kísérletnek nem volt semmilyen valós tartalma. A tömegkivégzések azonban ezzel szemben nem két csoport párhuzamos és egymással szembeni fenntartását célozták meg, hanem az egyik teljes és minél hatékonyabb megsemmisítését, amit a felesleges kegyetlenkedés inkább akadályozott volna.

Ennek ellenére megállapítható, hogy a német végrehajtók igyekeztek mindent megtenni annak érdekében, hogy a megsemmisítés folyamata érzelmentes és rutinszerű legyen. A Gajszinnal kapcsolatos ügyekre visszaemlékezők nem említettek az események utolsó – tehát a vetkőztetés utáni – fázisában egyéni kegyetlenkedéseket. A kivégzőcsoport számára a tevékenység gépies munkát jelentett. Az Einsatzgruppe-tagok, akik a gödrök szélén vagy a gödrökben álltak, esetenként maguk hívták „a következőt”. Mivel a német géppisztolyok csöve egy idő után átforrósodott, és ilyenkor már nem lehetett egyes lövéseket leadni vele, ezért a fegyvereket a kivégzők mögött helyet foglaló fegyvermesterek folyamatosan cserélték, mint ahogyan ők adogatták a tárákat is. Eleinte az áldozatokat a gödrök szélén arccal a kivég-

73 ÁBTL V-111827, Csaba László vizsgálati dossziéja, Pécsi (Hani) József vallomása, 1952. december 17., 72–73. o.

74 ÁBTL V-111827, Csaba László vallomása, 1953. január 6., 18–19. o.

75 ÁBTL V-38933, ifj. Pálkás Pál vallomása, 1947. november 12., 32. o.

zők felé állították fel, és nem a fejre, hanem szívre céloztak. Ez azonban azzal járt, hogy az áldozatok kb. huszonöt százaléka nem halt meg azonnal. Ezt követően próbálkoztak azzal is, hogy a fejre célozzanak, ez a módszer viszont ahhoz vezetett, hogy a koponyák rendszerint szétrobbantak a becsapódó lövedékektől, és az agyvelő a lövésekre spriccelt. Ráadásul ennél a módszernél is tapasztalható volt az, hogy az áldozatok mintegy öt százaléka csak megsérült, és úgy zuhant a gödörbe. Mindez a tettesek szempontjából is rendkívüli módon megnehezítette a gyilkolás gyors és rutinszerű lebonyolítását, ami viszont elsődleges célnak számított. Minden jel arra mutat, hogy az érintettek a kérdést általában munkafeladatként kezelték, amelynek minél hatékonyabb és gyorsabb lebonyolítása volt az elsődleges. Ebből adódhatott, hogy 1941 végére majdnem mindenütt egységes gyakorlat alakult ki: az áldozatoknak rendszerint be kellett mászniuk a gödrökbe, le kellett feküdniük – adott esetben a már kivégzettek hulláira –, és ebben a helyzetben lőtték őket tarkón.

A folyamat munkajellegére és a referenciakeret teljes megváltozására esetenként groteszk szituációk is utalnak. Vinnyica mellett a német 45. rendőrzászlóalj 1941 augusztusában több száz személyt végzett ki. Az áldozatoknak egy ciszterna szélére kellett állniuk a ciszternába hajolva; ebben a helyzetben lőtték őket tarkón, majd hajították le a mély betonüregbe. Természetesen itt is előfordult, hogy az áldozatok egy része nem halt meg azonnal. Előfordult, hogy a ciszterna alján fekvő hullahegyből valaki hangosan és németül (!) ordított fel: „*Erschiesst mich doch richtig*” (*Lőjetek agyon legalább rendesen*) – amire leengedtek a ciszternába egy kötelet, ezen egy rendőr lemászott, és karabélyával leadta a kegyelemlövést. Mindez azért érdekes, mert elvileg senki nem vonhatta volna felelősségre a gyilkosokat azért, ha nemtörődöm módon hagyják órákon át szenvedni az érintettet. Abban, hogy nem ez történt, hanem a helyzet nehézségeire tekintet nélkül valaki erőfeszítést tett azért, hogy a helyzet „megoldódjon”, több faktor is szerepet játszhatott. Egyrészt az, hogy az érintett németül beszélt, és ezzel már önmagában is egyfajta szociális közelségbe került a tettesekkel. Emellett az a tudat is fontos lehetett a rendőrök számára, hogy munkájukat „tisztességesen” végezzék el, ami nemcsak azt jelentette, hogy teljes mértékben, hanem azt is, hogy a katonai előírásoknak megfelelően tegyék ezt, aminek része, hogy a megsebesített áldozatoknak kegyelemlövés jár. Az effajta rutincselekmények fenntartása szükséges volt ahhoz, hogy az érintett tettesek szubjektív szempontból ne érezzék magukat morálisan felelősnek tetteikért, és a humánumnak azzal a hamis eszméjével nyugtathassák magukat, hogy bár rettenetes feladatot végeznek, de közben mindvégig tisztességesek maradnak.